ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

XI ASRDA TURKIY ŞE'RIY JANRLAR TARAQQIYOTI

Bahodirova Begoyim Erkinboy qizi
Farğona davlat universiteti magistranti
bahodirovabegoyim@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.23879737

Annotatsiya.Uşbu maqolada XI asr turkiy adabiyotida şe'riy janrlarning şakllanişi va taraqqiyot qonuniyatlari tadqiq etiladi. Tadqiqotning asosiy manbalarini Yusuf Xos Hojibning "Qutadğu bilig" hamda Mahmud Koşğariyning "Devonu luğotit turk" asarlari taşkil etadi. XI asr turkiy şe'riyatining janriy tarkibi xalq oğzaki ijodi an'analari, islomiy madaniyat va arab-fors adabiyoti bilan özaro aloqadorlikda tahlil qilinadi. Xususan, törtlik, qöşiq, marsiya, munozara, jangnoma, didaktik şe'riyat, masnaviy, ruboiy va qasida kabi şakl hamda janrlarning badiiy-estetik xususiyatlari aniqlanadi. Tadqiqot natijasida XI asr turkiy şe'riyati oğzaki poetik an'anadan yozma mumtoz adabiyotga ötişning muhim bosqiçi bölgani asoslanadi. Şuningdek, mazkur davrda turkiy şe'riyatning janriy imkoniyatlari kengayib, milliy poetik tafakkurning öziga xos modeli şakllangani körsatib beriladi.
Kalit sözlar: XI asr, turkiy adabiyot, şe'riy janr, janr taraqqiyoti, "Qutadğu bilig", "Devonu luğotit turk", törtlik, masnaviy, marsiya, munozara, jangnoma, didaktik şe'riyat, poetika

Abstract This article examines the formation and development patterns of poetic genres in Turkic literature of the 11th century. The primary sources of the study are Yusuf Khass Hajib's Kutadgu Bilig and Mahmud al-Kaşgari's Dīwān Lughāt al-Turk. The generic structure of 11th-century Turkic poetry is analyzed in relation to the traditions of oral folk literature, Islamic culture, and Arabic-Persian literary traditions. In particular, the artistic and aesthetic features of suç poetic forms and genres as quatrains, songs, elegies, debates, heroic poems, didactic poetry, masnavi, rubai, and qasida are examined. The study demonstrates that 11th-century Turkic poetry represents an important stage in the transition from oral poetic traditions to written classical literature. It also reveals that during this period, the generic possibilities of Turkic poetry expanded, contributing to the formation of a distinctive model of national poetic thought.
Keywords: 11th century, Turkic literature, poetic genre, genre development, Kutadgu Bilig, Dīwān Lughāt al-Turk, quatrain, masnavi, elegy, debate, heroic poem, didactic poetry, poetics.

Аннотация. В данной статье исследуются закономерности формирования и развития поэтических жанров в тюркской литературе XI века. Основными источниками исследования являются произведения Юсуфа Хос Хаджиба «Кутадгу билиг» и Махмуда Кашгари «Дивану лугатит тюрк». Жанровый состав тюркской поэзии XI века анализируется во взаимосвязи с традициями устного народного творчества, исламской культурой, а также арабо-персидской литературой. В частности, определяются художественно-эстетические особенности таких форм и жанров, как четверостишие, кошик, марсия, мунозара, джангнома, дидактическая поэзия, маснави, рубаи и касыда. В результате исследования обосновывается положение о том, что тюркская поэзия XI века стала важным этапом перехода от устной поэтической традиции к письменной классической литературе. Кроме того, показано, что в данный период жанровые возможности тюркской поэзии значительно расширились, а также сформировалась своеобразная модель национального поэтического мышления.

Ключевые слова: XI век, тюркская литература, поэтический жанр, развитие жанров, «Кутадгу билиг», «Дивану лугатит тюрк», четверостишие, маснави, марсия, мунозара, джангнома, дидактическая поэзия, поэтика.

I.KIRIŞ(INTRODUCTION)

Muammoning dolzarbligi

XI asr turkiy adabiyot tarixida alohida örin tutadigan davrlardan biridir. Aynan şu davrda turkiy tilda yirik yozma badiiy va ilmiy asarlar yaratilib, turkiy xalqlarning köp asrlik oğzaki poetik tajribasi yozma adabiyot bilan faol aloqaga kirişgan. Mazkur jarayon keyingi turkiy adabiyot, xususan, mumtoz şe'riyat janrlarining şakllanişi uçun muhim zamin yaratgan.

XI asr adabiy muhitini tadqiq etişda Yusuf Xos Hojibning "Qutadğu bilig" va Mahmud Koşğariyning "Devonu luğotit turk" asarlari alohida ahamiyat kasb etadi. "Qutadğu bilig" 1069–1070-yillarda yakunlangan bölib, turkiy adabiyotdagi yirik aruzli badiiy asarlardan biri sifatida baholanadi. Dostonning asosiy qismi masnaviy şaklida yaratilgan bölsa-da, unda ruboiy, qasida va boşqa şe'riy şakllarning ham izlari mavjud. Mahmud Koşğariyning "Devonu luğotit turk" asari esa XI asr turkiy xalqlari tili, folklori va adabiy tafakkurini örganiş uçun noyob manbadir. Undagi şe'riy parçalar mavzu va janr jihatidan rang-barang bölib, mehnat, tabiat, muhabbat, qahramonlik, uruş, vatanparvarlik, pand-nasihat va motam kabi mavzularni qamrab oladi. Tadqiqotçilar "Devonu luğotit turk"dagi şe'riy materiallar tarkibida lirik va epik namunalar mavjudligini, jumladan, jangnoma xarakteridagi parçalar, Alp Er Tönga marsiyasi va "Qiş va yoz" munozarasi kabi yirik poetik namunalar saqlanganini qayd etadilar.

Şu jihatdan XI asr turkiy şe'riyati taraqqiyotini faqat ayrim asarlar doirasida emas, balki janrlarning tarixiy şakllanişi, oğzaki va yozma adabiyot munosabati hamda poetik tafakkurning evolyutsiyasi nuqtayi nazaridan örganiş dolzarb ilmiy muammolardan biridir.

Tadqiqotning maqsadi:

XI asr turkiy şe'riyatida mavjud bölgan janr va şakllarni aniqlaş, ularning badiiy-poetik xususiyatlarini tahlil qiliş hamda keyingi turkiy adabiyot taraqqiyotidagi örnini belgilaş.

Tadqiqot vazifalari:

XI asr turkiy adabiy muhitining tarixiy-adabiy xususiyatlarini aniqlaş;

"Devonu luğotit turk"dagi şe'riy namunalarni janriy jihatdan tasniflaş; "Qutadğu bilig"ning janriy va kompozitsion xususiyatlarini örganiş; törtlik, qöşiq, marsiya, munozara va jangnoma kabi janrlarning poetik xususiyatlarini oçib beriş;

oğzaki folklor an'analarining yozma şe'riyatga ta'sirini aniqlaş;

XI asr turkiy şe'riyatining keyingi mumtoz adabiyot janrlariga ta'sirini körsatiş.

Tadqiqot obyekti

XI asr turkiy adabiyotining şe'riy namunalari, xususan, "Qutadğu bilig" va "Devonu luğotit turk"dagi poetik matnlar.

Tadqiqot predmeti

XI asr turkiy şe'riyatining janriy tarkibi, poetik qurilişi, obrazlar tizimi, vazn va qofiya xususiyatlari hamda janrlar taraqqiyoti.

Ilmiy yangilik

Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilarda kōrinadi:

XI asr turkiy şe'riyati janrlari yagona tarixiy-poetik tizim doirasida tasniflanadi. "Devonu luğotit turk"dagi folklor xarakteridagi şe'riy parçalar bilan "Qutadğu bilig"dagi yozma şe'riyat örtasidagi poetik davomiylik oçib beriladi. Törtlik şakli qadimgi turkiy poetik tafakkurning muhim şakllaridan biri sifatida tahlil qilinadi.

Marsiya va munozara janrlarining XI asrdagi öziga xos xususiyatlari aniqlanadi.

"Qutadğu bilig"da didaktik mazmun va aruz asosidagi yozma poetikaning uyğunlaşuvi körsatiladi.

XI asr turkiy şe'riyati keyingi mumtoz turkiy adabiyot uçun janriy-poetik köprik vazifasini bajargani asoslanadi.

II. METODLAR (METHODS)

Tadqiqotda tarixiy-adabiy, qiyosiy-tipologik, janriy, poetik, struktural va kontekstual tahlil metodlaridan foydalanildi.

1. Tarixiy-adabiy metod.

Mazkur metod orqali XI asr turkiy adabiyotining şakllaniş şaroiti, Qoraxoniylar davridagi madaniy muhit va turkiy tilning adabiy til sifatidagi mavqei örganiladi.

2. Janriy tahlil.

Şe'riy namunalar mazmun va şakl jihatidan quyidagi guruhlarga ajratildi:

Janr/şakl	Asosiy manba	Yetakçi xususiyat
Törtlik	"Devonu luğotit turk"	ixçam lirizm, xalqona poetika
Qöşiq	"Devonu luğotit turk"	xalqona ohang, hayotiy mavzu
Marsiya	"Devonu luğotit turk"	motam, qahramon xotirasi
Munozara	"Devonu luğotit turk"	qarama-qarşi obrazlar
Jangnoma	"Devonu luğotit turk"	qahramonlik, vatanparvarlik
Masnaviy	"Qutadğu bilig"	uzluksiz hikoyaviy-didaktik bayon
Ruboiy	"Qutadğu bilig"	ixçam falsafiy-didaktik mazmun
Qasida	"Qutadğu bilig"	madhiyaviy mazmun
Didaktik şe'riyat	Har ikki manba	pand-nasihat, axloqiy-falsafiy mazmun

3. Qiyosiy-tipologik metod.

"Devonu luğotit turk"dagi xalqona şe'riy namunalar "Qutadğu bilig"dagi yozma poetik şakllar bilan qiyoslandi.

4. Poetik tahlil.

Şe'riy matnlardagi ritm, vazn, qofiya, takror, parallelizm, taşbeh, istiora, jonlantiriş va boşqa badiiy vositalar örganildi.

5. Kontekstual tahlil.

Janrlarning yuzaga kelişi davrning ijtimoiy, siyosiy, axloqiy va madaniy şaroiti bilan boğliq holda tahlil qilindi.

III. NATIJALAR (RESULTS)

1. XI asr turkiy şe'riyatining janriy tarkibi.

Tadqiqot natijalari XI asr turkiy şe'riyatining bir xil janrdan iborat bölmaganini körsatadi. Aksinça, unda lirik, epik, didaktik va munozaraviy xarakterdagi şakllar mavjud bölgan.Mahmud Koşğariy asarida qöşiq, şe'r, qasida, marsiya kabi poetik atamalar uçraşi XI asrda turkiy adabiy tafakkurda janrlarni farqlaş jarayoni mavjud bölganini körsatadi.

"Devonu luğotit turk"dagi şe'riy parçalar, avvalo, xalqning kundalik hayoti bilan çambarças boğliq. Mehnat, ovçilik, jang, tabiat, muhabbat va ayriliq kabi mavzularning mavjudligi şe'riyatning hayotiy asosga ega bölganini körsatadi. **2. Törtlik janrining taraqqiyoti.**

XI asr turkiy şe'riyatining eng muhim xususiyatlaridan biri törtlik şaklining keng qöllanganidir. Törtlik qisqa hajmda katta mazmunni ifodalaş imkonini bergan. Unda inson hayoti, tabiat, muhabbat, pand-nasihat va falsafiy qaraşlar ixçam şaklda berilgan. "Devonu luğotit turk"dagi törtliklar keyingi turkiy şe'riyatda şakllangan poetik an'analarning ildizlarini körsatişi bilan muhimdir. Ayrim tadqiqotlarda "Qutadğu bilig"dagi tört misrali parçalar qadimgi turkiy törtlik an'anasi bilan aruzdagi ruboiy şaklining özaro ta'siri mahsuli sifatida talqin qilinadi. Bu hodisa turkiy şe'riyat taraqqiyotida mahalliy poetik an'analar bilan Şarq mumtoz şe'riyati şakllarining sintezlaşganini körsatadi.

3. Qöşiq janri.

XI asr turkiy poetik tafakkurida qöşiq alohida örin tutadi. Qöşiqlarda xalqning kundalik hayoti, mehnati, tabiatga munosabati va insoniy keçinmalari aks etgan. Bu namunalar oğzaki ijoddan yozma manbaga ötganligi sababli ularni turkiy şe'riyatning eng qadimgi qatlamlaridan biri sifatida baholaş mumkin. Qöşiq janrining asosiy belgilariga:

- xalqonalik;
- ritmik takror;
- ixçamlik;
- emotsionallik;
- hayotiy mazmun;
- musiqiylik kabi xususiyatlar kiradi.

4. Marsiya janrining şakllanişi.

"Devonu luğotit turk"dagi Alp Er Tönga marsiyasi XI asr turkiy marsiya janrining eng muhim namunalaridan biridir.Mazkur asar qahramonning ölimi munosabati bilan yuzaga kelgan motam ruhidagi poetik ifodani namoyon etadi. Tadqiqotlarda uning qadimgi turkiy xalq "yiği" janrining adabiylaşgan körinişi sifatidagi xususiyati qayd etiladi. Marsiyada individual qayğu bilan bir qatorda jamoaviy xotira, el-yurt taqdiri va qahramonlik ğoyasi ham uyğunlaşgan. Şu jihatdan marsiya oddiy motam qöşiği darajasidan çiqib, tarixiy xotira va milliy qahramonlikni ifodalovçi poetik şaklga aylangan.

5. Munozara janri.

"Qiş va yoz" munozarasi XI asr turkiy şe'riyatining özига xos janriy namunalaridan biridir.Asarda qiş va yoz qarama-qarşi obrazlar sifatida tasvirlanadi. Tabiat hodisalarining insoniy xususiyatlar bilan berilişi munozara janrining badiiy imkoniyatlarini kengaytiradi.Bu yerda:

- jonlantiriş;
- qarama-qarşilik;
- istiora;
- taşbeh;
- kinoya kabi badiiy vositalardan foydalaniladi.

Tadqiqotlarda "Qiş va yoz" turkiy munozara janrining bizgaça yetib kelgan qadimgi yorqin namunalaridan biri sifatida baholanadi.

6. **Jangnoma va qahramonlik şe'riyati**.

"Devonu luğotit turk"da turli janglar bilan boğliq epik şe'riy parçalar ham mavjud. Ular keyingi davrlarda şartli ravişda jangnoma sifatida nomlangan.

Mazkur parçalar turkiy qabilalarning:

- jasorati;
- mardligi;
- harbiy mahorati;
- elparvarligi;
- birlikka intilişi kabi tuşunçalarni ifodalagan.

Jangnoma namunalarining mavjudligi XI asr turkiy şe'riyatida epik tafakkur ança rivojlanganini körsatadi.

7. "Qutadğu bilig" va masnaviy janri.

"Qutadğu bilig" XI asr turkiy yozma şe'riyatining eng yirik yodgorliklaridan biridir.Asarning asosiy qismi masnaviy şaklida yozilgan. Aruzning mutaqorib bahridan foydalanilişi turkiy tilning mumtoz Şarq şe'riyati poetik tizimiga moslaşiş imkoniyatlarini namoyiş etadi. Masnaviy şakli katta hajmdagi asarni izçil bayon qiliş uçun qulay bölgan. Şu sababli Yusuf Xos Hojib axloq, davlat boşqaruvi, adolat, bilim, aql va inson tarbiyasi haqidagi qaraşlarini keng yoritiş imkoniga ega bölgan. "Qutadğu bilig"ning didaktik xarakteri zamonaviy tadqiqotlarda ham alohida ta'kidlanadi: asarda adolat, aql-zakovat, qanoat, rostgöylik va mehnatsevarlik kabi fazilatlar badiiy timsollar orqali ifodalangan.

IV. TAHLIL (ANALYSIS)

1. Oğzaki va yozma poetika munosabati.

XI asr turkiy şe'riyatining eng muhim xususiyatlaridan biri oğzaki va yozma poetik an'analarning özaro ta'siridir.

"Devonu luğotit turk"dagi xalq oğzaki ijodi namunalarida sodda, ixçam va xalqona ifoda ustun bölsa, "Qutadğu bilig"da yozma adabiyotga xos murakkab kompozitsiya, aruz vazni va falsafiy-didaktik mazmun yetakçilik qiladi. Biroq ular örtasida uziliş mavjud emas. Aksinça, yozma adabiyot xalqona poetik tajribani yangi şaklda davom ettiradi.Şunday qilib, XI asr turkiy şe'riyatida quyidagi evolyutsion jarayonni kuzatiş mumkin: oğzaki ijod → xalqona şe'riy şakllar → yozma adabiyot → aruz va mumtoz janrlar → keyingi turkiy mumtoz şe'riyat. **2. Mahalliy va Şarq poetik an'analarining sintezi.**

XI asrda turkiy şe'riyat faqat mahalliy an'analar doirasida qolib ketmagan.

Islom madaniyatining kengayişi natijasida arab va fors adabiyoti bilan faol adabiy-madaniy aloqa yuzaga kelgan. Buning natijasida aruz, qasida va ruboiy singari şakllar turkiy adabiy muhitga kirib kelgan.

Biroq bu şakllar turkiy poetik an'analarni butunlay siqib çiqarmagan. Aksinça, ular mahalliy törtlik, qöşiq va epik şe'riyat bilan uyğunlaşgan. Natijada sintez xarakteridagi yangi poetik tizim yuzaga kelgan.

3. Didaktik yönalişning kuçayişi.

XI asr turkiy şe'riyatining yana bir muhim belgisi — didaktik yönalişning kuçayişidir.Bunda adabiyot faqat estetik zavq beruvçi vosita emas, balki insonni tarbiyalovçi, jamiyatni tartibga çaqiruvçi va axloqiy qadriyatlarni şakllantiruvçi kuç sifatida namoyon böladi."Qutadğu bilig" bunga eng yorqin misoldir.Asarda:adolat + aql + bilim + qanoat + axloq = komil insonkonsepsiyasi şakllangan.Bu jihatdan XI asr turkiy şe'riyati keyingi didaktik adabiyot uçun mustahkam nazariy-estetik asos yaratgan.

4. Janrlarning funksional kengayişi.

XI asrda janrlar faqat şakl jihatidan emas, funksional jihatdan ham kengaydi.

Masalan: marsiya — motam bilan birga tarixiy xotirani ifodaladi; jangnoma — qahramonlik bilan birga elparvarlik ğoyasini berdi; munozara — tabiat hodisalarini falsafiy-estetik talqin qildi; törtlik — qisqa şaklda keng hayotiy mazmunni ifodaladi; masnaviy — katta hajmdagi didaktik-falsafiy ğoyalarni bayon qiliş imkonini berdi.Demak, XI asr turkiy şe'riyatida janrlarning içki imkoniyatlari kengaygan. 5. XI asr turkiy şe'riyatining keyingi adabiyotga ta'siri.

XI asrda şakllangan poetik tajriba keyingi turkiy adabiyot taraqqiyoti uçun katta ahamiyat kasb etdi.Törtlik an'anasi keyingi turkiy şe'riyatning turli şakllarida davom etdi. Didaktik mazmun esa XII–XIV asrlar turkiy adabiyotida yangi bosqiçga kötarildi. Aruzning turkiy tilda muvaffaqiyatli qöllanişi esa keyinçalik Ahmad Yassaviy, Rabğuziy, Xorazmiy, Durbek, Lutfiy, Alişer Navoiy kabi ijodkorlar faoliyatida yanada takomillaşdi.Şu ma'noda XI asrni turkiy şe'riyat tarixida janriy şakllanişdan mumtoz janriy tizimga tomon ötiş davri sifatida baholaş mumkin.

V. XULOSA (CONCLUSION)

XI asr turkiy şe'riyati turkiy adabiyot tarixida janriy taraqqiyotning muhim bosqiçini taşkil etadi. Mazkur davrda xalq oğzaki ijodiga xos poetik şakllar yozma adabiyot bilan faol munosabatga kirişdi.

"Devonu luğotit turk"dagi törtlik, qöşiq, marsiya, jangnoma va munozara kabi namunalar qadimgi turkiy poetik tafakkurning rang-barangligini körsatadi. "Qutadğu bilig" esa bu poetik tajribani yozma adabiyot, aruz va didaktik-falsafiy tafakkur bilan uyğunlaştirdi.

Tadqiqot natijasida quyidagi ilmiy xulosalar olindi:

- XI asr turkiy şe'riyati janriy jihatdan rang-barang adabiy hodisa bölgan.
- Törtlik turkiy şe'riyatning qadimiy va barqaror şakllaridan biri sifatida namoyon bölgan.
- "Devonu luğotit turk" xalq oğzaki poetik merosining muhim yozma manbasi hisoblanadi.
- Alp Er Tönga marsiyasi qadimgi turkiy marsiya an'anasining muhim namunasi sifatida baholanişi mumkin.
- "Qiş va yoz" munozarasi turkiy munozara janrining dastlabki yirik namunalaridan biridir.
- Jangnoma xarakteridagi parçalar turkiy epik tafakkurning qadimiy ildizlarini körsatadi.
- "Qutadğu bilig" masnaviy şaklida yaratilgan yirik didaktik-falsafiy asar sifatida turkiy yozma şe'riyatning imkoniyatlarini kengaytirdi.
- XI asrda aruz va mahalliy turkiy poetik an'analar özaro sintezlaşdi.
- Didaktik yönaliş turkiy yozma şe'riyatning yetakçi xususiyatlaridan biriga aylandi.
- XI asr poetik tajribasi keyingi mumtoz turkiy adabiyotning janriy tizimi şakllanişiga zamin yaratdi.

Amaliy takliflar.

Kelgusida XI asr turkiy şe'riyati quyidagi yönalişlarda çuqurroq tadqiq etilişi maqsadga muvofiq:

-"Devonu luğotit turk"dagi barça şe'riy parçalarni janrlar böyiça töliq kataloglaştiriş;
- XI asr törtliklarini keyingi turkiy törtliklar bilan qiyoslaş;
- "Alp Er Tönga" marsiyasining poetik strukturasini maxsus tadqiq etiş;
- "Qiş va yoz" munozarasini Şarq munozara an'anasi bilan qiyoslaş;

- “Qutadğu bilig”dagi aruz va qadimgi turkiy vazn an’analarining munosabatini örganiş;
- XI asr şe’riy janrlarining Navoiy davri turkiy adabiyotiga ta’sirini tizimli tadqiq qiliş.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Yusuf Xos Hojib. Qutadğu bilig. – Toşkent: Fan.
2. Mahmud Koşğariy. Devonu luğotit turk. I–III jildlar. – Toşkent: Fan.
3. Fitrat. Özbek adabiyoti namunalari. – Toşkent.
4. Mallayev N. Özbek adabiyoti tarixi. – Toşkent: Öqituvçi.
5. TÖxliyev B. Yusuf Xos Hojibning “Qutadğu bilig” dostoni. – Toşkent.
6. Stebleva I.V. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. – Moskva.
7. Arat R.R. Kutadgu Bilig. – Ankara.
8. Köprülü M.F. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. – Ankara.
9. Rahmonov N. Özbek mumtoz adabiyoti tarixi. – Toşkent.
10. Karimov Q.Ilk badiiy doston.–Toşkent.
11. Turğunov N. XI asr mumtoz turkiy manbalardagi badiiylikni ifodalovçi sözlarning matn hosil qilişda roli. – Central Asian Journal of Education and Innovation,2025.
12. Mahmud Koşğariyning “Devoni luğotit turk” asari. Ilmiy-metodik material.
13. Mahmud Koşğariy asarining turkiy adabiyot tarixidagi Örni.
14. Abdiyeva S. Yusuf Xos Hojibning “Qutadğu bilig” dostonida axloqiy va estetik qaraşlar. – Central Asian Journal of Multidisciplinary Researç and Management Studies,2026.
15. Abdullayev H.D. Qutadğu bilig va XI asr turkiy adabiyoti.